

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ЗУСТРІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ЗМІСТУ У ДВОСТОРОННЬОМУ ЗОБОВ'ЯЗАННІ

SPECIFIC FEATURES OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS AS AN ELEMENT OF CONTENT IN A BILATERAL OBLIGATION

Цибань А.А., к.ю.н.,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У науковій статті досліджується питання зустрічного характеру цивільних обов'язків у зобов'язаннях. Важливість даної тематики несе як теоретичну, так і практичну складову, адже цивільні обов'язки становлять невід'ємну частину змісту цивільного правовідношення, без яких реалізація суб'єктивних цивільних прав та забезпечення охоронюваного законом інтересу стають неможливими. Ще одним зумовлюючим фактором підняття питання зустрічності цивільних обов'язків у зобов'язаннях виступає відсутність єдиного комплексного підходу до аналізу вказаної категорії. У роботі основну увагу приділено аналізу такої конструкції як «зустрічні» цивільні обов'язки через призму притаманних їм характерних ознак. Визначено, що природним середовищем для існування зустрічних обов'язків є двосторонні зобов'язання. Сутність зустрічних обов'язків, а також аналіз нормативної бази дає змогу визначити їх у якості обов'язків, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірної зобов'язання. У вказаному контексті такі обов'язки, як складові елементи змісту зобов'язання, мають бути основними (ключовими), під якими пропонується розуміти у договірному зобов'язанні міри необхідної поведінки (дії чи бездіяльності), які охоплюються предметом договору. Така ключова ознака зустрічних обов'язків, як їх взаємопов'язаність має виходити з однієї підстави виникнення зустрічних обов'язків та передбачати не тільки мінорний характер вчинення або утримання від вчинення дій, які можуть проявлятися у певному наданні між сторонами зобов'язання (майно у власність взамін на гроші, тощо), а й належність та безумовність виконання вказаних дій, що становлять зміст обов'язку. У статті наводиться аналіз можливості юридичним подіям виступати у якості підстав виникнення зустрічних обов'язків з огляду на загальне правило передбаченого цивільним законодавством, а також досліджується спільний характер підстави їх виникнення.

Ключові слова: зустрічні обов'язки, зустрічні інтереси, зобов'язання, договір, договірні зобов'язання, категорія зустрічності, цивільні правовідносини, виконання зобов'язань.

The scientific article analyzes the issues of the conflicting nature of civil duties in obligations. The importance of this topic has both a theoretical and a practical component, because civil duties are an integral part of the content of civil legal relations, without which the realization of subjective civil rights and the provision of interests protected by law become impossible. Another determining factor in raising the issue of the occurrence of civil duties in obligations is the lack of a single comprehensive approach to the analysis of the specified category. In the work, the main attention is paid to the analysis of such a construction as "reciprocal" civil duties through the prism of their characteristic features. It was determined that the natural environment for the existence of counter-duties is bilateral obligations. The essence of counter-duties, as well as the analysis of the regulatory framework, makes it possible to define them as duties, the fulfillment of which conditions the fulfillment of obligations by the other party to the contractual obligation. In the specified context, such obligations as constituent elements of the content of the obligation must be basic (key), under which it is proposed to understand in the contractual obligation the measures of necessary behavior (action or inaction) that are covered by the subject of the contract. Such a key feature of reciprocal obligations, such as their interrelationship, should be based on the same basis for the emergence of reciprocal obligations and should include not only the exchange character of committing or refraining from committing actions, which may be manifested in a certain provision between the parties to the obligation (property to exchange for money, etc.), as well as the propriety and unconditional performance of the specified actions, which constitute the content of the obligation. The article provides an analysis of the possibility of legal events acting as grounds for the emergence of counter-duties in view of the general rule provided for by civil legislation, and also examines the common nature of the grounds for their emergence.

Key words: content of the obligation, reciprocal obligations, opposing interests, obligations, contract, subjective civil obligations, contractual obligations, category of reciprocal obligations, civil legal relations, fulfillment of obligations.

У сучасній цивілістичній парадигмі зобов'язання займають одне з провідних місць. Це зумовлено низкою обставин, однією з яких є забезпечення існування належного механізму задоволення приватного інтересу сторін такого зобов'язання, шляхом реалізації відповідних суб'єктивних цивільних прав та виконання суб'єктивних цивільних обов'язків. Варто наголосити, питання пов'язані із природою цивільних обов'язків, зокрема їх «взаємність», «зустрічність», відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання в межах зобов'язань є менш дослідженими ніж питання присвячені іншому не менш важливому складовому елементу змісту цивільного правовідношення – цивільному праву (юридично визначеній мірі можливої поведінки вчинити певну дію).

Окремі аспекти пов'язані із природою суб'єктивного цивільного обов'язку в рамках договірної зобов'язання, у тому числі стосовно їх зустрічності, взаємності, корелюючого зв'язку із відповідними цивільними правами (зокрема правом вимоги), відповідальності за їх невиконання підіймалися у працях таких науковців як: О.С. Іоффе, О.В. Дзера, Н.Ю. Голубева, Є.О. Мічурін, О.О. Отрадна, І.І. Пучковська, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, І.Р. Юрчак, В.В. Надьон, А.М. Гужва та інші. При цьому,

слід зауважити про наявну відсутність єдиного комплексного підходу щодо вирішення окреслених питань.

Договірне зобов'язання є одним із різновидів цивільного правовідношення яке передбачає класичну структуру у вигляді суб'єкта, об'єкта та змісту, до складу якого входять цивільні права та цивільні обов'язки. Важливою характеристикою договірної зобов'язання у розрізі досягнення необхідного правового результату та забезпечення охоронюваного законом інтересу є корелюючий зв'язок між правом (можливістю) та обов'язком (необхідністю). Зважаючи на існування двосторонніх зобов'язань поза сумнівом залишається той факт, що обидві сторони такого зобов'язання є носіями як суб'єктивних цивільних прав, так і суб'єктивних цивільних обов'язків. У такому випадку, на відміну від односторонніх зобов'язань, де узагальнений механізм виконання зобов'язання може бути позначений у вигляді виконання однією стороною покладеного на неї обов'язку, що становить зміст права вимоги (суб'єктивного цивільного права) іншої сторони цього зобов'язання, можемо констатувати про можливість існування зустрічного характеру виконання цивільних обов'язків сторонами саме двостороннього зобов'язання.

Зустрічне виконання зобов'язання закріплено у ч. 1 ст. 538 ЦК України, під яким пропонується розуміти як виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку [1]. Оскільки ключове місце у зустрічному виконанні зобов'язання займають зустрічні обов'язки, то під ними було запропоновано їх визначення як обов'язків, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірної зобов'язання, тобто вони мають виникати з однієї підстави, мають бути взаємопов'язаними, основними та охоплюватись предметом договору [2, с. 131].

Такі характеристики як «основний обов'язок» та «охоплюваність» предметом договору для визначення зустрічних обов'язків мають тісний взаємозв'язок. Так, основними обов'язками у договірному зобов'язанні є міри необхідної поведінки (дії чи бездіяльності), які охоплюються предметом договору. Охоплюваність обов'язків предметом договору має передбачати їх чіткий поділ на основні та допоміжні. Вірним у цьому контексті є твердження, що невиконання другорядних, або допоміжних обов'язків, не надає право іншій стороні відмовитися від виконання своїх основних обов'язків у певному двосторонньому договірному зобов'язанні [10, с. 35].

До вказаного вище визначення зустрічних обов'язків, варто одразу зробити певне застереження у розрізі їх взаємопов'язаності. Так, взаємопов'язаність зустрічних обов'язків полягає у тому, що вчинення або утримання від вчинення певної дії, що становить зміст обов'язку однією стороною, обумовлює вчинення або утримання від вчинення дій, які можуть проявлятися у певному наданні між сторонами зобов'язання (майно у власність взамін на гроші, тощо), а й належність та безумовність виконання, звісно за виключенням дозволених альтернативних варіантів поведінки якими можуть бути наділені зобов'язані сторони. При цьому міновий характер у цьому контексті пропонується розуміти ширше, не обмежуючись лише зобов'язаннями щодо переходу майна у власність.

В.В. Надьон у своїх працях підіймаючи питання ознак, що притаманні суб'єктивним цивільним обов'язкам у цілому, вказує на те, що такий обов'язок має відтворювати належну поведінку суб'єктів правовідносин. Ця ознака проявляється у категоричності дотримання вимог яким має відповідати певна поведінка суб'єкта. Нею також підкреслюється й те, що «належність» є нічим іншим як те, що має обов'язково відбутися в конкретних умовах [3, с. 80–81].

З урахуванням зазначеного І.В. Венедиктовою про те, що суб'єктивне цивільне право встановлює для управомоченого суб'єкта правовідносин міру дозволеної поведінки для задоволення її інтересів, де міра дозволеної поведінки зобов'язаного суб'єкта визначена обов'язком, який за своїм змістом кореспондує суб'єктивному цивільному праву, а отже зобов'язана особа діє не в своїх інтересах, а в інтересах носія суб'єктивного права можна зробити певний висновок [4, с. 98]. Так, з урахуванням того, що двостороннє зобов'язання передбачає, що кожна сторона виступає одночасно і кредитором, і боржником, а отже є носієм як прав, так і обов'язків, у тому числі зустрічних, то належне виконання останніх направлене безпосередньо на одночасне задоволення їх спільних інтересів. Як у свою чергу, як зазначає В.В. Надьон виступають у якості вершини трикутника «інтерес – право – обов'язок» [3, с. 85].

Дійсно, якщо змістом зустрічних обов'язків в межах певного договірного зобов'язання є необхідність вчинення конкретних дій (наприклад передача майна та грошей за нього, виконання ремонтних робіт та сплата за це коштів,

тощо), то лише саме їх виконання буде слугувати задоволенню приватного інтересу управомочених осіб.

Отже, така ознака зустрічних обов'язків, як взаємопов'язаність слід розглядати як рису за допомогою якої вони деталізуються та можуть бути відмежовані від такої категорії як «взаємність». Попри наявність спільних рис між «взаємністю» та «взаємопов'язаністю», слід погодитись, що відсутність зустрічності та взаємопов'язаності як складової ознаки обов'язків у зобов'язанні, може й не означати відсутності у ньому взаємності як більш родового явища по відношенню до попередніх [5, с. 126].

Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків закріплені у ст. 11 ЦК України. Їх виникнення пов'язується із певним юридичним фактом, так вони виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [1]. Надьон В.В. конкретизує, що підставою виникнення, зміни та припинення суб'єктивного обов'язку виступають: норми права, юридичний факт, рішення суду, які й запускають весь юридичний механізм покладання на суб'єкта правовідносин відповідного обов'язку, що і виступає відповідною точкою їх виникнення [3, с. 79].

Зустрічні обов'язки, як було визначено, мають власну специфіку, а отже мають бути розглянуті саме з їх урахуванням. Здебільшого говорячи про зустрічні обов'язки ми розуміємо складові частини змісту двостороннього зобов'язання. З урахуванням цього найбільш питомою підставою виникнення таких обов'язків виступає правочин, а саме цивільно-правовий договір. Однак, такий договір виступає прикладом юридичного акту, що в залежності від волі суб'єкта є нічим іншим як юридична дія. Будь-який правочин є дією особи, спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Нам відомо, що юридичні факти не обмежуються виключно юридичними діями, а й передбачають можливість надавати цивільним правовідносинам власну динаміку за рахунок юридичних подій, як обставин реальної дійсності, які відбуваються поза волею осіб. Чи можливо їх розглядати як самостійні підстави виникнення саме зустрічних обов'язків з огляду на загальне правило передбачене у ст. 11 ЦК України?

Так, Є.О. Харитонов та В.О. Нагорняк наводять тезу, що незважаючи на можливість окремого юридичного факту, на кшталт цивільно-правового договору, бути достатньою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків, реальний стан речей вказує на наявність у переважній більшості випадків комплексу юридично значущих обставин (фактів). Такий комплекс передбачає наявність юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише за наявності всіх елементів цієї сукупності та має назву юридичної (фактичної) сукупності, окремим різновидом якої є так звані юридичні стани, тобто певні акти цивільного стану які у розумінні ст. 49 ЦК України визначаються як дії та події, котрі нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків [6, с. 8].

Певним прикладом такої юридично значущої події може виступати народження або смерть особи. Так, відповідно до ст. 1216, 1220 ЦК України, смерть фізичної особи породжує спадкові правовідносини, наділяючи суб'єктів спадкування цивільними правами та обов'язками у тому числі у разі спадкування за заповітом, як приклад спадкування на підставі одностороннього правочину. Однак, по-перше, навряд такі обов'язки ми можемо назвати «зустрічними», адже відсутній їх двосторонній характер, а по-друге все ж таки у подібних ситуаціях існує сукупність юридичних фактів, як то: цивільно-правова норма, юридична подія у вигляді смерті фізичної особи. У що послідовність може зокрема бути доданий односторонній правочин (заповіт). Тобто, зважаючи на наявність певної

сукупності юридичних фактів визначальним слід все ж таки визначити цивільно-правову норму.

Як було зазначено, двосторонні зобов'язання, які є природньою екосистемою для існування зустрічних обов'язків сторін, виникають у своїй більшості на підставі правочинів. У свою чергу існують правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини, так званих відкладальних або скасувальних обставин. Оскільки мова йде саме про виникнення цивільних обов'язків, то слід звернути увагу на положення ч. 1 ст. 212 ЦК України, згідно якої особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина) [1].

У такому випадку виникнення або зміна зустрічних цивільних обов'язків буде поставлена у залежність від наявності певної події на певний момент у часі. Однак, зважаючи на обумовлюючий характер такої обставини, варто зазначити, що у такому випадку все одно буде мати місце не один, а декілька юридичних фактів, у тому числі: правочин (цивільно-правовий договір), цивільно-правова норма та юридична подія (життєва обставина).

Таким чином, видається сумнівним виникнення зустрічних обов'язків у двосторонньому зобов'язанні виключно за рахунок лише однієї юридичної події.

Важливого значення, набуває ще й така характерна риса як спільність підстав виникнення зустрічних обов'язків. Тобто, їх виникнення має відбуватися з однієї підстави. Так, класичним прикладом такої підстави виступає договір (наприклад купівлі-продажу), яким започатковується виникнення цивільних прав та обов'язків сторін, у тому числі зустрічних. У цьому випадку для таких обов'язків сторін в межах зобов'язання є ніби один спільний фундамент або джерело.

Якщо спробувати розглянути на противагу цій тезі інший приклад, відповідно до якого незважаючи на договірний характер зобов'язання, цивільні обов'язки виникатимуть не зі спільної для них підстави. Законодавець, в межах ст. 1053 ЦК України, надає можливість сторонам договірної зобов'язання, замінити борг, що виник із договору купівлі-продажу, найму майна або з іншої підстави на позикове зобов'язання [1]. У цьому випадку обов'язок боржника за попереднім зобов'язанням припиняється і трансформується на новий – обов'язок позичальника за договором позики. Н.Ю. Голубева цілком обґрунтовано зазначає, що термін «борг» може бути вжито у значенні «обов'язок», що у свою чергу є свідченням можливості застосувати вказану норму щодо майнових обов'язків у зобов'язальних правовідносинах [7, с. 511].

Отже, у такому випадку маючи договірний характер зобов'язання яке трансформувалось внаслідок новації з одного в інше вести мову про зустрічний характер цивільних обов'язків є неможливим через, те що їх виникнення обумовлено різними, неохоплюваними один одного правовими підставами.

Схожа ситуація може мати місце у кондикційних зобов'язаннях, які хоча і є позадоговірними та стосуються випадків повернення безпідставно набутого майна, тобто майна набутого без відповідної правової підстави або у випадку коли така підстава була, але згодом відпала. З урахуванням ч. 3 ст. 1212 ЦК України, а саме того, що такі положення застосовуються у тому числі у випадках: повернення виконаного за недійсним правочинном; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи можна навести приклад зобов'язання, що виникло на підставі договору будівельного підряду, де на підставі здійснення попередньої оплати виконання робіт, роботи завершені не були, що стало підставою для звернення потерпілої сторони із кондикційним позовом

до суду [11]. У такому випадку, також вбачається неможливість визначення цивільних обов'язків, у тому числі обов'язку щодо повернення безпідставно набутого майна як зустрічних через низку обставин, одним з яких буде виступати різний характер підстав їх виникнення.

Розглядаючи судові рішення у якості підстави виникнення цивільних обов'язків одразу спадає на думку визнання правочину недійсним із усіма належними наслідками у вигляді реституції. У Дигестах реституція описується так: ««Поверни в попередній стан», – говорить претор. Вважається, що в попередній стан повертає той, хто відновлює попереднє положення. Це відбувається в тому випадку, якщо хтось знищує те, що було зроблено, або відновлює те, що було знищено» (D. 43.8.2.43.).

Цивільний кодекс України передбачає реституцію у якості правових наслідків недійсності правочину. Так, відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України, разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Слід зазначити, що двостороння реституція передбачає повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому сторони перебували до його вчинення, тому ці сторони несуть обов'язок щодо повернення один одному того, що було одержано на виконання такого правочину [8, с. 187]. Зважаючи на різні підходи розуміння правової природи двосторонньої реституції, варто погодитись, що вона є зобов'язанням, зміст якого складають права та обов'язки сторін, які виникають в момент вчинення необхідних дій за недійсним (нікчемним) правочинном або в момент набуття рішенням суду про визнання правочину нікчемним законної сили [9, с. 137]. Дійсно, у разі визнання недійсним договору купівлі-продажу, а саме у разі його нікчемності або у разі встановлення даного факту судом, покупець зобов'язаний повернути продавцеві придбане за договором майно, а продавець повинен повернути покупцеві отримані грошові кошти, тобто сторони несуть взаємні обов'язки щодо повернення такого майна. В цьому випадку такі обов'язки можемо назвати основними, вони виникають по-суті з однієї спільної підстави та такими, що мають взаємний характер, хоч вони і не є договірними. Вони є ніби зворотньою стороною змісту зобов'язання підставою виникнення якого був недійсний договір або його певним віддзеркаленням, однак у вже іншому вимірі (напрямку). При цьому, такі обов'язки все ж таки не мають взаємопов'язаного характеру, тобто неможлива така ситуація, коли одна із сторін не в змозі виконати свій обов'язок до виконання обов'язку іншою стороною. Як було справедливо відмічено, такі цивільні обов'язки направленні на досягнення певної мети, конкретного правового результату – відновлення того становища сторін, яке існувало до виконання недійсного договору. Тобто, повернення стану який існував до «укладення» недійсного правочину однієї сторони не залежить від наявності/повернення стану іншої сторони за таким правочинном. Важливою відмінністю, яку також варто підкреслити, є можливість забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів третіх осіб шляхом відновлення майнового становища сторін недійсного правочину, як наприклад у випадку укладення фраздаторних договорів, що знову ж таки підтверджує тезу про незалежність (відсутність обумовленого зв'язку) один від одного обов'язків сторін у реституційному зобов'язанні навідмінно від класичного двостороннього договірної зобов'язання [12].

Таким чином, зустрічні обов'язки деталізуються через власні характерні риси, до яких на підставі проведеного аналізу можна запропонувати віднести їх основний, а також взаємопов'язаний характер, що охоплюється предметом договору та виникнення яких обумовлюється однією підставою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.02.2024).
2. Цибань А. А. Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03. Харків, 2018. 226 с.
3. Надьон В.В. Характерні ознаки суб'єктивного цивільного обов'язку (теоретичний аспект). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 13. С. 78-87.
4. Венедиктова І.В. Охоронюваний законом інтерес у цивільному праві : моногр. Харків. 2012. 508 с.
5. Скрипник В.В. Походження категорії зустрічності у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 124-132. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-13>
6. Харитонов Є.О., Нагорняк В.А. Деякі проблемні питання визначення поняття та видів юридичних фактів у цивільному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. №33. С 7-18.
7. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: моногр. Одеса, 2013. 642 с.
8. Давидова І.В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. № 23. 2013. С. 186-189.
9. Іваненко М.А. Правова природа цивільно-правової реституції. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 1 (3). 2013. С. 135-142.
10. Skrupnyk, V. Application of the right to suspension or complete or partial disclaimer of performance of the obligation in case of failure to fulfill the counter obligation by the counterpart. *ScienceRise: Juridical Science*, 2023, 1 (23), 30–37. doi: <http://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.273886>
11. Постанова КГС ВС від 15 лютого 2019 року у справі № 910/21154/17 Електронний ресурс. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/79867386> (дата звернення: 29.02.2024).
12. Постанова КЦС ВС від 10 лютого 2021 року у справі № 754/5841/17 Електронний ресурс. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438> (дата звернення: 29.02.2024).